

Boris Zakošek

Povijesni arhiv Rijeka
Park Nikole Hosta 2
Rijeka

TEZAURUSI U ARHIVSKOJ DJELATNOSTI?

UDK 930.25:025.43

Stručni članak

U ovom radu izložena je, po prvi put u našoj literaturi, problematika tezaurusa s obzirom na arhivske značajke i potrebe. Autor pritom, što bi bilo uobičajeno, ne razmatra određeno predmetno područje, npr. arhivistiku kao znanstvenu disciplinu, nego ukupnost društvenog života na nekom području, kako je predstavljena u sačuvanom arhivskom građivu i potom prikazana u obavijesnim pomagalima. Predmet na koji bi se ovdje tezaurus odnosio jest skup svih fondova i zbirki neke ustanove.

Autor, s osloncem na neke teorijske tekstove, izlaže značajke bitne za razumijevanje pojma tezaurusa te ih problematizira s obzirom na specifično područje arhivske djelatnosti.

Uvod

Upitnik u naslovu teksta ukazuje na nekoliko problema. Kao prvo, što su uopće tezaurusi u arhivskoj djelatnosti odnosno što bi oni mogli biti, s obzirom da u dostupnoj literaturi o tome nismo pronašli puno, i nadalje, da li je i u kojem obliku izrada tezaurusa za arhivsku djelatnost uopće svrsishodna?

Budući da sm pojam tezaurusa nije, čak niti u stručnim arhivističkim krugovima, samorazumljiv, držimo da najprije treba izložiti jednu njegovu prihvatljivu definiciju. Pritom će nam kao glavni teorijski referentni okvir, ali i kao alat u daljnjoj analizi, služiti članak autorice Margarete Burkart, *Dokumentationssprachen* – dio o tezaurusima. Važna terminološka i pojmovna razjašnjenja pružio nam je i magistar-

ski rad dr. Aleksandre Horvat, *Tezaurus termina iz književnosti i znanosti o književnosti (Prilog za izradu predmetnog kataloga)*¹.

M. Burkart polazi od definicije da je tezaurus, u smislu informacijskih znanosti, jedan uređeni sklop pojmova i njihovih oznaka koji **u nekom dokumentacijskom području** služi pri indeksiranju, pohranjivanju i pretraživanju. Obilježava ga nekoliko temeljnih značajki:

a) Veza između pojmova i oznaka mora biti jednoznačna. Uspostavlja se putem terminološke kontrole i to tako, da se obilježe i (kao deskriptori) isključe sinonimi², da se višeznačne riječi posebno označe te da se za svaki pojam utvrdi jedna oznaka koja taj pojam jednoznačno prikazuje.

b) Odnosi između pojmova (odnosno njihovih oznaka) moraju biti sustavno prikazani.

c) Tezaurus je utoliko preskriptivan, što utvrđuje broj i opseg pojmovnih jedinica, odnosno njihovih oznaka, koje za odnosno područje stoje na raspolaganju. Taj broj je, u odnosu na prirodni jezik, sužen.

Što u tom kontekstu znači izrada tezaurusa za područje arhivske, kao informacijske djelatnosti? U odgovoru na ovo pitanje poći ćemo od zahtjeva arhivske prakse, dakako od poželjnih i teorijski utemeljenih dijelova te prakse u našim arhivskim ustanovama. Dakle, nećemo se baviti problematikom tezaurusa u domeni arhivske teorijske literature i arhivske znanosti u užem smislu. Smatramo da postupci indeksiranja, pohranjivanja i pretraživanja podataka u toj oblasti prije pripadaju djelokrugu bibliotekarstva.

Naša arhivska baština obiluje golemim potencijalom znanja odnosno podataka³. U većem dijelu pismenog svijeta prevladalo je stajalište, da se načelno ne može prejudicirati čemu i kome to znanje može služiti. Zadaća arhivista je prikazati znanje tako, da ono postane na što brži, jednostavniji i jeftiniji način dostupno širokom

¹ Margarete Burkart: *Dokumentationssprachen*, poglavlje B5.4 *Thesaurus* u: Marianne Buder, Werner Rehfeld i Thomas Seeger (izdavači), *Grundlagen der praktischen Information und Dokumentation – Ein Handbuch zur Einführung in die fachliche Informationsarbeit*, svezak 1, K.G. Saur, München – London – New York – Pariz 1990, str. 162–182.

Aleksandra Horvat: *Tezaurus termina iz književnosti i znanosti o književnosti (Prilog za izradu predmetnog kataloga)*, magistarski rad, Zagreb 1981.

Kada nadalje budemo koristili ili tumačili ove izvore, to nećemo posebno popratiti bilješkama, osim kod izravnog citiranja.

² O tome, što znači eliminirati sinonime kao deskriptore, a da oni i nadalje ostanu dio tezaurusa, kasnije.

³ Ovdje je znanje definirano kao simbolički proizvod u kojemu se ostvaruje spoznajno djelanje subjekta (imenovanje i poimanje predmeta), dok je podatak ona tvarna čestica u kojoj je ostvareno jedinstvo znanja i njegova zapisa. O navedenim temeljnim pojmovima vidi: Miroslav Tuđman, *Obavijest i znanje*. Zagreb, Zavod za informacijske studije, 1990.

krugu zainteresiranih: znanstvenika i kulturnih djelatnika, profesionalaca i amatera, radi postizanja nekih osobnih i kolektivnih ciljeva.

Prikaz znanja koje je pohranjeno u arhivskim fondovima jedne arhivske ustanove moguće je izgraditi na nekoliko razina i na način koji tu aktivnost čini bitno različitom od bibliotekarske djelatnosti. Dok je u knjižnicama jedinica opisa (katalogizacije) unaprijed smišljen autorski rad i, u načelu, individualno djelo, koje u veće cjeline udružujemo i usustavljujemo sukladno logičnim konvencionalnim klasifikacijskim shemama, jedinice opisa arhivskoga gradiva⁴ nastale su, opet u načelu, iz svakodnevnih poslovne aktivnosti administrativnih organizama, tj. kancelarija državnih vlasti, ustanova, gospodarskih i političkih udruga itd., sa znatno više upliva slučajnosti. Stoga i jesu temeljna pravila u prikazu arhivskoga gradiva načelo provenijencije i načelo prvobitnoga reda. Iz načela provenijencije proistječe pravilo da se podaci pohranjeni u arhivskom gradivu donose u sklopu prikaza pojedinog arhivskog fonda, dok načelo prvobitnog reda podatke postavlja na određeno mjesto unutar arhivskog fonda sukladno namjeni i vremenu nastanka podatka, najčešće u jasnom odnosu naspram drugih podataka. Pritom arhivski fond, opet u pravilu, predstavlja definiranu povijesnu obrazinu nekoć živog administrativnog organizma. Odnosi između podataka primarno nisu određeni njihovim sadržajem, već nekim formalnim značajkama (brojem, oznakom, kombinacijom broja i oznake itd.)⁵.

Jedna uređena arhivska struktura prikazat će znanje pohranjeno u svojim spremištima na nekoliko razina. Prvo će na najopćenitijoj razini, najčešće putem vodiča kroz fondove, iskazati broj i nazive pohranjenih arhivskih fondova, s osnovnim podacima o mjestu i vremenu nastanka te o količini pripadajućeg arhivskog gradiva. Zatim dolazi viši stupanj obrade, opis gradiva putem izrade inventara, i to načelno za svaki arhivski fond zasebno. S obzirom na značaj i vrijednost pojedinog arhivskog fonda ili dijela istoga fonda, iz inventara će biti razvidne pojedine uže registraturne cjeline (serije/nizovi) nastale u administrativnom radu, ili čak sadržaj svake pojedine arhivske jedinice odnosno dokumenta. Tako nastala obavijesna pomagala, poglavito ona u kojima je gradivo prikazano sumarno, bit će za korisnika, ali i za stručnog arhivskog djelatnika koji nije neposredno bio zadužen za izradu inventara, neprohodna šuma brojki i slova, ako uz inventar nije priložen povijesni i obavijesni kontekst u kojemu je gradivo nastalo, svojevrсна uputa za uporabu. Stoga je uz inventar neophodno izraditi i povijest institucije (tvorca arhivskog fonda) koja je proizvela gradivo, s podacima o općem povijesnom kontekstu, ustroju tvorca, njegovoj stvar-

⁴ Pojam arhivske jedinice nije jednoznačno određen. To mogu biti fizičke jedinice (knjiga, spis, svežanj, mapa itd.) ili informacijske jedinice (određena serija ili grupa spisa, sadržaj pojedinih spisa itd.).

⁵ To ne znači da su podaci zadobili formalne oznake bez obzira na svoje međusobne sadržajne sveze.

noj i područnoj nadležnosti, sustavu administrativnog poslovanja, posebnim sadržajnim značajkama.

Korisnik stručnih arhivskih usluga zadovoljit će svoju potrebu za određenom informacijom⁶ na licu mjesta, tj. u arhivskoj ustanovi, putem usmene upute stručnog arhivskog djelatnika, uvidom u postojeće arhivske sekundarne i tercijarne izvore (popise gradiva, inventare, vodiče, razne obvezatno vođene evidencije, kazala uz prethodne i sl.), osobnim uvidom u samo arhivsko gradivo, ili pak, najčešće, kombinacijom sva ta tri postupka.

Ovaj nešto širi uvod potreban je kako bismo mogli jasno omeđiti praktično polje ove rasprave, a to je **izrada tezaurusa u svrhu indeksiranja, pohranjivanja i pretraživanja podataka sadržanih u pisanim (ali nepubliciranim), primarnim i sekundarnim izvorima u jednoj arhivskoj ustanovi.**

Mnogi će primijetiti, kako bi bilo korisno izraditi jedan jedinstveni tezaurus za cjelokupnu arhivsku službu u Hrvatskoj, ili bar za njezin javni (državni) odsječak. No, iskusniji u toj problematici tvrde da su svi pokušaji izrade jednog univerzalnog tezaurusa završili neuspjehom⁷. Mi pak dobro znamo koliko su raznorodni, s obzirom na stoljetnu političko-upravnu rascjepkanost naše države, povijesni sadržaji pohranjeni u arhivskim fondovima u Hrvatskoj. To pak ne znači da se jednom izrađeni tezaurusi za pojedine ustanove ne mogu objediniti. S obzirom na činjenicu da samo stručni djelatnici u jednoj arhivskoj ustanovi doista dobro poznaju 'svoje' arhivske fondove, važno je da zaokruženi prijedlog tezaurusa pristigne *s terena*.

Organizacija izrade tezaurusa

Referentna literatura predlaže, nakon što smo jasno ograničili osnovno područje rada, raspravu o četiri sljedeća polazna pitanja:

- a) Koja je tematika tezaurusa (težišta, rubna područja)?
- b) Do koje razine općenitosti pojmova treba ići?
- c) Kakav jezični stil treba koristiti (da li se tezaurus izrađuje samo za stručne korisnike ili i za širi krug zainteresiranih)?
- d) Do kojeg opsega treba ići (opseg rječnika, opseg iskazanih pojmovnih odnosa i vrsti odnosa)?

Odgovor na navedene problemske točke ovisit će poglavito o širini i dubini realnosti koju želimo obraditi te o osobinama korisnika budućeg tezaurusa. Širina

⁶ Pojam informacije ovdje definiramo subjektivistički kao prirast znanja, kao novo znanje za subjekt spoznaje.

⁷ M. Burkart, n.dj., str. 165.

područja određena je područnim i stvarnim djelokrugom arhivske ustanove za koju se tezaursus izrađuje i sveukupnim povijesno-upravnim značajem toga područja, te potpunošću pohranjenog arhivskog materijala. Dubina područja ovisi o tome do koje se hijerarhijske razine želi omogućiti indeksiranje i pretraživanje dokumenata. Analogno bibliotekarstvu, gdje treba odlučiti da li će se rečeni postupci sprovesti *teaurizacijom* riječi iz naslova, sažetaka ili cijelog teksta, u arhivistici postoji trilema da li tezaursus graditi riječima iz naziva arhivskih fondova (odnosno tvorca arhivskih fondova⁸), inventara i drugih obavijesnih pomagala ili čak i iz samog arhivskog gradiva. Količinu pojmova iz naslova arhivskih fondova smatramo preuskim područjem za izradu tezaurusa, samo arhivsko gradivo preširokim, pa ćemo se ovdje uglavnom zadržati na izradi tezaurusa za obradu *inventara arhivskih fondova*.

Budući da dokumentacijsko bogatstvo jedne arhivske ustanove može služiti kao izvor kako znanstvenih tako i kulturnih informacija, korisnički krug arhivskog tezaurusa ne može se ograničiti, osim s preduvjetom elementarne (informacijske) pismenosti.

Kakve odgovore možemo, s obzirom na arhivske datosti, ponuditi na četiri prethodno postavljena pitanja, tj. na koje nove dvojbe, u svezi s postavljenim pitanjima, možemo upozoriti?

Ad a) Tematiku je gotovo nemoguće suziti, s obzirom na široki krug potencijalnih korisnika, više nego što je to dato općim okvirom za koji se tezaursus izrađuje. Mnoge će teme unaprijed otpasti zbog necjelovito sačuvanog arhivskog gradiva. Tako, ako u arhivu nedostaje npr. srednjovjekovnog gradiva, tezaursus će ostati bez pripadajućih riječi, a ako arhivska ustanova nije preuzela gradivo nastalo djelovanjem zdravstvenih ustanova, pojmovi iz povijesti zdravstva bit će suženi na tematiku koja se stekla u arhivima drugih oblasti ili ustanova, itd. itd.

Težište kod izrade tezaurusa bit će na temama koje se odnose na teritorij u djelokrugu pojedinog arhiva ili na teritorij s kojim je matično područje ostvarivalo važne oblike komunikacije. Isto tako, više će se pažnje posvetiti temama koje proistječu iz stvarne nadležnosti tvorca s područja dotične arhivske ustanove ili temama koje proistječu iz djelokruga viših oblasti izvan područja nadležnosti pojedine arhivske ustanove, ali se odnose na neka specifična pitanja od velikog značenja za područje u nadležnosti ustanove za koju se tezaursus izrađuje. Teritorij i teme s kojima je matično područje posredno u nekoj svezi, tvore ujedno i rubno područje od interesa u izradi tezaurusa. U praksi ovakvu razdiobu nije uopće teško provesti s

⁸ Jedan arhivski fond može imati više tvorca ako se s promjenom naziva neke oblasti ili ustanove nije istovremeno stekla takva kvalitativna promjena u statusu dotičnog tijela, koja bi tražila oblikovanje novog arhivskog fonda, ili pak ako se radi o zbirnom arhivskom fondu.

obzirom da su i obavijesna pomagala većinom oblikovana prema gore opisanim kriterijima. Druga je stvar ako se tezaurusi izrađuju do razine obrade samog arhivskog materijala, no to je priča za sebe.

Ad b) Razina općenitosti odnosno specifičnosti uključenih pojmova ne može se načelno ograničiti. Moraju, primjerice, biti iskazani najopćenitiji generički pojmovi za pojedine oblasti javnog života (školstvo, zdravstvo, javna uprava itd.) do pojedinih naziva odnosno imena pravnih i fizičkih osoba (Prva riječka hrvatska gimnazija, Gradska bolnica Sv. Duha u Rijeci, župan Županije riječke Antun Rušnov, riječki guverner Geza Szapary i sl.). Važno je to, da je ulaz do indeksnih datoteka preko tezaurusa omogućen i preko najviše i najniže rodne razine.

Ad c) Posebnost jezičnog izričaja tezaurusa određena je stručnom arhivističkom terminologijom korištenom u izradi inventara, zatim administrativnim nazivljem pojedinih javnih i privatnih djelatnosti i, možda najviše, značajkama jezika određenog šireg povijesno-političkog konteksta. Budući da su kao mogući korisnici predviđeni kako stručnjaci tako i amateri, ne može se propisati neka određena razina znanstvenosti jezičnog stila. Jedino možda nije na odmet napomenuti, da ni arhivski inventari, pa stoga ni naš tezaursus, ne trpe ideološki obojen ili isuviše literaran diskurs. Posebno se mora voditi računa o obradi riječi iz stranih jezičnih fundusa.

Ad d) Pitanje opsega tezaurusa ne odnosi se samo na širinu i kvantitet vokabulara. Mnogo je složenije izgraditi dosljednu, ali i preglednu i razumljivu **strukturu oznaka (simbola) kojima se izražavaju odnosi među pojmovima te strukturu odnosa među vrstama (grupama, kategorijama) pojmova (notaciju)**. Jer, i to uvijek moramo imati na umu, tezaursus nije *običan* rječnik s abecednim rasporedom pojmova (odnosno termina/oznaka). Tezaursus sadrži i prekoordinirane termine (složene termine/oznake) te iskazuje i različite hijerarhijske odnose među pojmovima (odnosno terminima/oznakama). Tek abecedno kazalo termina sadržanih u tezaursusu, koje kao pristupni put k tezaursusu moramo izraditi, podsjeća na jedan klasični rječnik.

Budući da ovaj tekst ima propedeutički značaj, tj. ima namjeru ukazati na mogući prvi susret arhivske djelatnosti s tezaursusima, neće se pobliže baviti gore naznačenim temama. Ipak, kako čitav tekst ne bi ostao previše apstraktan, valja ukazati na neke temeljne sveze i postupke tijekom izrade tezaurusa. Pritom ćemo obraditi tri temeljne sastavnice. Prva se tiče pojma te načina izvedbe i prikaza *terminološke kontrole*, druga se odnosi na pojam, izvedbu i prikaz *ekvivalentnih razreda*, a treća na pojam, izvedbu i prikaz *kontrole pojmova*. Terminološka i pojmovna kontrola u suštini se, kao intelektualni postupci, razlikuju u pristupu objektu razmatranja, problemu. Terminološkom kontrolom razmatramo *oznake (riječi)* čime smanjujemo postojeće *semantičko polje neodređenosti* s kojim je sama

oznaka iz bilo kojeg razloga opterećena. Pojmovnu kontrolu vršimo u situaciji u kojoj u središtu pažnje nije sama oznaka. Tu je naša pažnja usmjerena ka tumačenju odnosa između pojmova ili postavljanju nekog pojma u širi generički kontekst, opet kako bi se smanjilo semantičko polje neodređenosti u tezaurusu. U praksi terminološku kontrolu sprovodimo kada postojeće oznake (termine) u tekstu razmatramo s obzirom na njihovu ulogu u dihotomiji deskriptor – ne-deskriptor. Pojmovnom kontrolom u tezaurus uvodimo termine kojih možda uopće nema u tekstu, ali koji, kao što smo već istaknuli, doprinose smanjenju semantičkog polja neodređenosti.

Fond riječi odnosno konkretni vokabular koji namjeravamo koristiti u izradi tezaurusa ovisit će o utvrđenim kriterijima za jezični stil, opseg i razinu općenitosti. Kao mogući izvori riječi, u literaturi koju ovdje koristimo, spominju se: korisnici i stručnjaci; stručni rječnici i normativi; aktualna stručna literatura; razne liste termina; postojeći tezaurusi i klasifikacijski sustavi; nomenklature; kazala uz stručne časopise; INDOK službe; udžbenici, priručnici i standardi; rezultati eksperimentalnog indeksiranja spisa. Najprimjerenije, i prilagođeno arhivskoj djelatnosti, čini nam se od toga: arhivski djelatnici stručni za pojedina povijesna razdoblja i pojedina zemljopisna ili stvarna područja; termini koji se koriste u postojećim inventarima i vodičima kroz arhivske fondove i zbirke; izvorni registri (kazala) uz arhivsko gradivo; podaci iz evidencija arhivskih čitaonica i biblioteka o naslovima tema arhivskih istraživanja; razne uvriježene arhivske nomenklature i klasifikacijski sustavi (npr. termini iz matičnog lista fonda/zbirke); arhivski rječnici.

Terminološka kontrola

Budući tezaurus će nam poslužiti pri indeksiranju sadržaja iz odabranih sekundarnih izvora (arhivskih vodiča i inventara). Terminološkom kontrolom otklanjamo višeznačnosti i nejasnoće prirodnog jezika te tako sprječavamo nepotrebno korisničko lutanje i gubitak vremena u šumi istoznačnica (sinonima) ili 'navodnoistoznačnica', istozvučnica i mnogoznačnica (homonima i polisema) i složenih termina/sintagmi (prekoordiniranih termina i specifikatora)⁹.

Izvršenom terminološkom kontrolom bit će veći broj različitih oznaka sažet na izvjestan broj ekvivalentnih razreda. Pritom specifičnost arhivskih sadržaja po sebi ne dozvoljava prevelika sažimanja. Ponekad sasvim male konotativne razlike, rekli bi neupućeni potpuno beznačajne (a naši korisnici su često vrlo neupućeni), u stvari izražavaju važne povijesne obavijesti. Tako ćemo, primjerice, bez prevelika raz-

⁹ Zanimljivo je da se u njemačkom jeziku, u problematici tezaurusa, termin sintagma koristi jednako za naše pojmove prekoordinirani termin i specifikator. Mi ćemo ovdje koristiti riječ sintagma u općenitom smislu složenog termina, a termine prekoordinirani termin i specifikator u njihovu posebnom značenju.

mišljanja moći u jedan razred staviti istoznačnice (sinonime) čija posebnost proizlazi tek iz različite ortografije, iz preobrazbi jezičkih normi i prakse hrvatskog jezika odnosno jezika u Hrvatskoj (npr. saobraćaj – promet) ili alternacije između skraćeni- ca i punih naziva (npr. NRH – Narodna Republika Hrvatska). No, dobro ćemo morati razmisliti i pažljivo prosuditi kako postupiti s terminima na stranom jeziku (obično u nazivima arhivskih fondova) ili s tuđicama. Tuđice svakako ne treba stavljati u ekvivalentne razrede s odgovarajućim hrvatskim terminom ako upućuju na neki poseban povijesni kontekst. Tako će se, primjerice, u indeksnim datotekama svakako naći i oznaka *gradonačelnik* i oznaka *podestat*, oznaka *notar* i oznaka *javni bilježnik* (o opravdanosti ovog drugog primjera bi se moglo raspravljati) iako izražavaju dva vrlo bliska, gotovo identična pojma, no upućuju na potpuno različiti povijesni kontekst. S druge strane, u jedan ekvivalentni razred svakako možemo smjestiti, primjerice, oznake *apotekarstvo* i *ljekarništvo*. Tezaurus se nadalje može još pročitisti i nizom suptilnih postupaka tijekom terminološko-pojmovnog razlučivanja, kojim ćemo eliminirati niz oznaka različitog značenja, no bez obavijesne relevancije te različitosti. Tako ćemo u praksi, primjerice, često moći izjednačiti neku glagolsku imenicu s drugom srodnom imenicom (npr. oporezivanje – porez). Takvih je jezičnih relacija dosta, no ovdje želimo samo upozoriti da se o njima prilikom izrade tezau- rusa treba voditi računa.

Kod višeznačnih riječi i istozvučnica (polisema i homonima) radi se o obrnutom postupku. Ovdje jednu oznaku valja razdvojiti na dva ili više ekvivalentnih razreda, kako bi korisnici bez lutanja mogli pronaći različite tražene pojmove označene istim terminom (npr. županija /pokrajina u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji/ i županija /porezna općina u Istri/).

Posebno složeno pitanje kod izrade tezaurusa u arhivskoj djelatnosti, a i inače u izradi tezaurusa, je obuhvaćanje složenih termina. Tu je riječ o obujmu sintagme, o redosljedu riječi u sintagmi te o njenoj funkciji u tezaurusu. Tezaurus svakako tu ne može ići ispod zahtjeva koji proistječu iz logike arhivske teorije pri izradi povijesti institucija. Tako će npr. sintagma *javni bilježnik* ili *javno bilježništvo* ostati jedan zaseban ekvivalentni razred. Nadalje, određeni raspored riječi u nekoj sintagmi ponekad ima svoj sasna jasan povijesni značaj, pa se oznake ne mogu proizvoljno premetati ako se želi sačuvati povijesna jednoznačnost. Tako se sintagme *gradski narodni odbor* i *narodni odbor grada* ne mogu bez zadržske svesti na isti ekvivalentni razred, s obzirom da upućuju na upravne oblasti u različitom vremenskom razdoblju. No, stručni arhivski djelatnici za tu razliku znaju, a bez njihove uključenosti se ionako neće moći izraditi tezaurus za arhivsku djelatnost. Imena i nazivi fizičkih i pravnih osoba će u velikom broju tvoriti gradivo arhivskog tezaurusa. Oni moraju biti obuhvaćeni kao zasebni razredi, no pored toga ih se, u opravdanim slučajevima, može povezati i s odgovarajućim sadržajem u jedan ekvivalentni razred. Ovo potonje

posebno je opravdano kod manje poznatih povijesnih ličnosti koje su obavljale neku, s korisničkog motrišta samu za sebe zanimljivu javnu djelatnost. Tako će se u tezaursu naći posebna jedinica *Dragimir Bakarčić*, no isto tako i sintagma *javni bilježnik Dragimir Bakarčić*. O problemima uključivanja sintagmi i osobnih imena u tezaurus moglo bi se još naširoko pisati. Za sada zaključimo još samo to, da je tezaurus bez sintagmi lakše sastaviti i koristiti, veći je odaziv kod pretraživanja, ali je takav tezaurus pojmovno neprecizniji što smanjuje relevantnost kod odaziva. U konačnici, tezaurus bez sintagmi ne bi udovoljio specifičnim zahtjevima arhivskih korisnika, čiji su interesi najčešće usredotočeni na vrlo uska stručna područja.

Ekvivalentni razredi

Pojmovne jedinice utvrđene pri izradi tezaurusa – nakon izvršene kontrole istoznačnica, istozvučnica, mnogoznačnica i sintagmi, kako smo ih prethodno opisali – tvore ekvivalentne razrede. U ekvivalentnim razredima sakupljeni su svi približno jednakovrijedni termini od relevantnosti za odnosno područje, u našem slučaju za arhivalnu baštinu jedne arhivske ustanove. Ekvivalentni razredi tvore svojevrsnu propusnu branu kroz koju će teći pohranjivanje podataka u indeksne datoteke, odnosno njihovo pretraživanje.

U literaturi smo naišli na upute o više načina korištenja ekvivalentnih razreda u izradi i upotrebi tezaurusa. U jednom od načina, moguće je svaku od oznaka (termina) istog ekvivalentnog razreda koristiti pri indeksiranju i pretraživanju. Sudeći po iskazu autorice, čiji teorijski članak o tezaursima ovdje koristimo kao model i alat istovremeno, mnogo su rašireniji tezaursi u kojima se određenom terminu u jednom ekvivalentnom razredu daje prednost. Takav termin u sklopu jednog tezaurusa naziva se *deskriptor*. To konkretno znači da će u samom tezaursu biti iskazane sve oznake jednog ekvivalentnog razreda (primjerice i *općina* i *komuna* i *komun*), čak i sve ortografske inačice u biti iste oznake¹⁰, ali će se indeksiranje i pretraživanje obavljati samo putem jedne od ponuđenih oznaka, putem deskriptora. Svi drugi termini u rječniku imaju ulogu *ne-deskriptora*. Radi preglednosti i sustavnosti u gradbi tezaurusa, treba unaprijed odlučiti u kojem će se jezičnom obliku deskriptor pojaviti. U njemačkom jezičnom području nametnula se imenica jednine, u engleskom je to imenica u množini. Pridjevi, prilozi i glagoli mogu se pojaviti samo kao dio sintagme. Kao što smo već primijetili, arhivski tezaurus će sadržavati izuzetno mnogo osobnih imena i naziva pravnih lica, što će ga znatno proširiti.

¹⁰ Osim onih koje smo isključili nekim općim pravilom. U našem slučaju će to biti vrlo rijetko stoga, što čak i minimalne ortografske razlike mogu uputiti na određeni povijesni kontekst.

Termin *sintagma* (složeni termin) koristi se u njemačkom tekstu što ga u ovom radu rabimo u smislu deskriptora (prekoordiniranog termina), ali i u smislu ne-deskriptora, što se u tezaurusu pojavljuje tek kao član jednog ekvivalentnog razreda. Ne koristi se ni termin, a ni sam pojam *specifikator*. Za razliku od M. Burkart, A. Horvat rabi pojam specifikator za one složene termine koji nastaju sintezom dvaju ili više jednostavnih deskriptora, a sami nisu deskriptori. Specifikatori u tezaurusu služe u *postkoordinaciji termina*. To znači da će nam pomoći u razjašnjenju (specifikaciji) nekog pojma, bit će sastavnim dijelom tezaurusa, ali će se prilikom samog indeksiranja koristiti svaka sastavnica složenog termina kao poseban deskriptor. Tako ćemo npr. pojam *pomorski kapetan* indeksirati putem deskriptora *pomorstvo* i *kapetan*. Kasnije, kod pretraživanja, odaziv na indeksni zahtjev *pomorstvo* i *kapetan* će nas pozicionirati na (arhivsku) jedinicu koja govori o pomorskim kapetanima. Takav termin onda ima značaj postkoordiniranog termina. M. Burkart izričito odbacuje korisnost postkoordiniranih termina, pa stoga valjda niti ne uvodi pojam specifikatora, već sve rješava razlikom deskriptor – ne-deskriptor¹¹.

Kontrola pojmova

Kontrola pojmova u izradi tezaurusa obuhvaća nekoliko postupaka s pomoću kojih se ukazuje na moguće pomake u njihovu značenju u različitim područjima uporabe te na značaj odnosa među obuhvaćenim pojmovima. U našem tezaurusu do pomaka u značenju, kao što smo već naznačili, dolazi zbog različitog povijesno-prostornog konteksta u kojemu je oblikovan neki pojam. Kontrola se postiže već i preglednim prikazom oznaka pripadajućih istom ekvivalentnom razredu (terminološkom kontrolom) te prikazom odnosa među različitim pojmovima. Pritom valja obratiti pozornost na tri dominantna odnosa: odnos ekvivalencije, hijerarhijski odnos i asocijativni odnos.

Ukratko samo o osnovnom smislu sva tri gore naznačena odnosa¹².

Strogo uzevši, pojam ekvivalencije kakvog ga koristimo u izradi tezaurusa, ne izražava odnose među pojmovima, nego odnos među oznakama unutar istoga pojma. Pritom je ovdje najvažnije izraziti odnos između deskriptora i ne-deskriptora, i to u recipročnom smislu. Put toga izražaja ide poglavito od ne-deskriptora ka deskriptoru, ali i od deskriptora ka svim ne-deskriptorima koji tvore isti ekvivalentni razred.

¹¹ Ne možemo sada dublje ulaziti u argumentaciju za ili protiv jednog ili drugog stajališta. Možda je važna i razlika u značaju jezika. U njemačkom se gotovo svi složeni termini mogu izraziti i kao *kompozit* (složenica), pa se i na taj način mogu riješiti neke dileme u svezi s uporabom složenih termina.

¹² Šire tumačenje značenja pojedinog odnosa za izradu našeg tezaurusa, neželjeno bi proširilo opseg ovoga rada, tako da ćemo to ostaviti za drugu priliku.

Hijerarhijski odnosi mogu biti generički i partitivni. Generički odnos njemački standardi definiraju kao hijerarhijski odnos među pojmovima u kojemu niži pojam posjeduje sva svojstva višeg rodnog pojma, a uz to još najmanje jedno svojstvo koje ga čini različitim od pojmova istoga ranga i zajedničkog višeg rodnog pojma. Partitivni odnos među pojmovima pak izražava hijerarhijski odnos među pojmovima kod kojih viši pojam odgovara jednom cijelom, a niži nekome dijelu toga cijeloga.

Asocijativni odnos izražava relaciju između pojmova odnosno njihovih oznaka koji nije ni strogo hijerarhijski, a niti se radi o ekvivalentnom odnosu. Može se raditi o odnosima različite kakvoće, čije naznačavanje u tezaursu smatramo važnim za razumijevanje nazočnih pojmova, što u konačnici služi lakšem korisničkom snalaženju.

Kao oznake za prikaz pojedinih vrsta odnosa mogu se koristiti abecedne kratice, ali i druge vrste simbola i grafičkih sredstava.

Prikaz i njega tezaurusa

Ostalo o čemu treba brinuti prije izrade tezaurusa, jesu prikaz i njega tezaurusa. O tome samo nekoliko naznaka. Kakav će biti prikaz ovisit će o tome da li se tezaursus vodi strojno ili u tiskanom obliku. Tiskana inačica se, radi preglednosti složenijih tezaurusa, preporuča u svakom slučaju. Također treba prethodno utvrditi broj i uspostaviti redosljed sastavnica u tzv. *deskriptorskoj rečenici*. Deskriptorska rečenica svojevrsni je klaster, iskaz, različitih odnosa i drugih podataka vezanih uz jedan ekvivalentni razred. Margarete Burkart donosi sljedeći uobičajeni sastav i položaj pojedinih (mogućih, ne obveznih) elemenata koji tvore jednu deskriptorsku rečenicu:

a) broj pojma, b) notacije, c) bilješke o svrsi (*scope note*), d) definicije, e) sinonimi, f) viši rodni pojmovi, g) niži rodni pojmovi, h) srodni pojmovi, i) složenice, j) nadnevak unošenja i brisanja.¹³

O svrhovitosti upravo ovakvog načina prikaza moglo bi se dakako raspravljati, no nas on trenutno zanima samo s obzirom na naš tezaursus arhivske djelatnosti. S obzirom na to, treba tek nešto reći o rubrikama *notacije* i *Scope note*. Smisao ove prve je u davanju svojevrsne klasifikacijske obrazine tezaursusu. Teško je zamisliti da bi se za ovovrsni tezaursus, koji bi sadržavao tako raznolike povijesne sadržaje, mogao izraditi jedan klasifikacijski sustav kao što je to moguće u prirodnim znanostima. No, ovdje se pruža i mogućnost povezivanja s izvanjskim klasifikacijskim

¹³ Čini nam se pomalo čudnim da sam *deskriptor* nije sastavnica *deskriptorske rečenice*, no dvojimo da je razlog tome autoričina misaona pogreška. Za pretpostaviti je, da deskriptor 'nosi' cijelu deskriptorsku rečenicu, on je na neki način njezin naslov, podrazumijeva se, pa ga autorica nije uvrstila među njezine elemente.

sustavima. Upravo bi se specifični povijesni pojmovi, osobna imena i naslovi pravnih osoba mogli lakše u tezaurusu 'prepoznati' kada bi ih se, upravo s pomoću rubrike notacije, povezalo s oznakama djelatnosti iz *klasifikacijskog nacrtu cjelokupnog arhivskog gradiva*¹⁴, koji je u uporabi u hrvatskim državnim arhivskim ustanovama.

Smisao *bilješke o svrsi* je u pružanju posebnih objašnjavajućih uputa za korištenje deskriptora, u naznačavanju spoznaja do kojih smo došli tijekom pojmovne i terminološke kontrole. Povijesni, često jedinstveni sadržaji našeg tezaurusa obilovat će takvim dodatnim uputama.

Njega tezaurusa sprovodi se u našem slučaju unošenjem nadopuna i ispravaka. Svaki novi stručno središnji arhivski fond ili kvalitetno popisani registraturni materijal u pravilu će ponuditi nove gradbene elemente za tezaurus. Ispravke se unose na temelju recepcije tezaurusa od strane korisnika u najširem smislu tog pojma. To znači da će se pojedine izmjene izvršiti praćenjem promjena težišta istraživanja i jezičnih promjena, zatim praćenjem rezultata istraživanja i indeksiranja koji mogu ukazati na greške u interpretaciji nekog pojma, i tome slično.

Tezauracija primarnih arhivskih izvora

Prethodno smo već spomenuli, da izrada tezaurusa za primarne arhivske sadržaje predstavlja poglavlje za sebe. Za to postoji više razloga. Kao prvo, ideja da se cjelokupno arhivsko gradivo, do pojedine arhivske jedinice (predmeta, dosjea, spisa ili možda čak podatka), učini informacijski dostupnim putem jednog tezaurusa, čini nam se neostvarivom, pa i suvišnom. Bjelodano je da takav trud ne bi bio opravdan s motrišta ekonomije upotrebe stručne radne snage, čak kada bi jedan takav tezaurus bio predmet masovne uporabe, što svakako ne bi bio slučaj. S druge strane, svojevrsni rudimentarni oblici tezaurusa nastaju 'prirodno', usporedno s nastankom samog (budućeg) arhivskog gradiva. Bar u registraturama javnopravnih tijela već se odavna uvriježio postupak izrade pomoćnih knjiga (prvenstveno pritom mislimo na predmetna, imenska ili topografska kazala), koje korisnika vode do traženog podatka. Ono što tim knjigama ponekad pridaje značaj, doduše vrlo primitivnog tezaurusa, za razliku od običnog kazala (indeksa), jesu **stalne, unaprijed definirane** natuknice (deskriptori), koje kasnije služe za indeksaciju pisanih sadržaja¹⁵.

Ako se sada vratimo na temu o isplativosti izrade tezaurusa za primarno arhivsko gradivo, čini nam se da bi upotreba informacijskog potencijala izvornih

¹⁴ Klasifikacijski nacrt nije nigdje publiciran, no on se, kao dio matičnog lista za svaki fond odnosno zbirku, obvezatno primjenjuje u arhivskoj praksi.

¹⁵ Ovakav način rada naših starih 'informatičara' razvidan je iz činjenice, da uz mnoge natuknice na kraju godine nije upisana niti jedna signatura koja bi upućivala na neki konkretan spis.

pomoćnih knjiga mogla znatno skratiti, a time i do zadovoljavajuće razine pojeftiniti izradu tezaurusa. Time bi taj posao, barem za grupu posebno vrijednih arhivskih fondova, bio opravdan. Računalna pretraživost takvog tezaurusa znatno bi unaprijedila dostupnost podataka sadržanih u najvrednijem, a ujedno i od korisnika najviše traženom, arhivskom gradivu. Arhivske djelatnike koji su ikada izravno radili s korisnicima, i koji znaju s kakvim problemima je povezano dovlačenje i korištenje npr. i do deset kilograma teških, kurzivnom goticom ispisanih registara do arhivske čitaonice, u to sigurno nije teško uvjeriti.

U slučajevima gdje se nisu sačuvala izvorna kazala, ili ona nisu niti postojala, isplativa izrada tezaurusa se može provesti na temelju rezultata eksperimentalnog indeksiranja dokumenata. To opet vrijedi samo za najvrednije i korisnicima najzanimljivije arhivsko gradivo.

Zaključak

Izrada tezaurusa za potrebe arhivske djelatnosti, kako smo ih gore opisali, bio bi zamašan i složen poduhvat. Smatramo da bi se u konačnici isplatio, a evo i zašto. U skoroj budućnosti, državne arhivske ustanove će imati obvezu poraditi na umreživanju svojih, na elektronskom mediju vođenih datoteka. Bez promptne stručne upute arhivskog djelatnika, korisnik će se u svom 'domu' čitati bespomoćnim pred šumom podataka. Tražit će pomoć u preglednom i iscrpnom pomaganju za 'plovidbu'. Arhivski tezaurus će mu to moći pružiti. I još nešto, znanje sadržano u stručno (čitaj: neideološki i nepristrano) sastavljenim arhivskim inventarima ne zastarijeva. Tezaurus će se sa svakim novim arhivskim fondom samo nadopunjavati, dok će jednom oblikovani ekvivalentni razredi ostati trajno obavijesno dobro.

Zusammenfassung

THESAURI IM ARCHIVWESEN

Im vorliegenden Text wird zum ersten Mal in der kroatischen Literatur die Problematik des Thesaurus im Bereich des Archivwesens ausgelegt. Dabei handelt es nicht um den Thesaurus bezogen auf ein bestimmtes Wissensbereich, z.B. auf die Archivistik als Wissenschaftsdisziplin, sondern auf alle Bestände und Sammlungen in einer Archivinstitution, d.h. auf die Gesamtheit des öffentlichen Lebens auf einem Territorium, so wie sie in den Beständen erhalten un in den Archivfindmitteln dargelegt ist.

Der Autor legt diesem Text eine propädeutische Rolle zu. Darum bemüht er sich zuerst den Begriff 'Thesaurus' verständlich zu machen. Das tut er mit Hilfe theore-

tischer Werke, dessen Elemente er dann auf die spezifischen Begebenheiten und Probleme des Archivwesens anwendet. Besondere Kapiteln betrachten: die Organisation des Thesaurus im Sinn der konzeptuellen Vorarbeit, die terminologische Kontrolle, die Äquivalenzklasse, die Begriffskontrolle und zuletzt die Darstellung und die Pflege des Thesaurus, jeweils auch mit dem Rückblick auf die Besonderheiten im Archivbereich. Zusätzlich noch befasst sich ein Kapitel mit der (Un)möglichkeit die primären Quellen in einem Thesaurus zu erfassen. In der Schlussfolgerung legt der Autor die Meinung aus, dass, obwohl es eine schwierige und mühsame Arbeit wäre, die Erfassung der Inhalte der Beständefindmitteln einer Archivinstitution in einem Thesaurus, für die Indexierungen und Durchsuchungen im vernetzten Informationssystemen, vom grossen Nutzen wäre.